

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD
UNİVERSİTETİ

kafedra “Qida məhsullarının
texnologiyası”

Fənn “Sahə müəssislərində
istehsalın təşkili”

Hazırladı : i.f.d. b/m. Nəsrullayeva G.M

Mövzu 3. Qida sənayesi müəssislərinin quruluşu və onun təkmilləşdirilməsi yolları

Plan:

- 1. Müəssisələrin xarakteristikası, əlamətləri və əsas vəzifələri**
- 2. Müəssisələrin növləri və təsnifatı**
- 3. Müəssisələrin quruluşu və onları müəyyən edən amillər**
- 4. Əsas istehsalın struktur bölmələri və onların qısa xarakteristikası**
- 5. Əsas istehsalın qurulması prinsipləri**
- 6. Müəssisələrin baş planı, onlara qoyulan tələblər müəssisələrin istehsal quruluşunun təkmilləşdirilməsi istiqaməti**

Müəssisənin xarakteristikası, əlamətləri və əsas vəzifələri:

Müəssisə vahid x/t kompleksinin əsas həlqəsi olub, iqtisadi potensialın inkişaf etdirilməsində əhalinin müxtəlif məhsullara olan tələbatının ödənilməsində və əmək kollektivinin sosial-mədəni inkişafında başlıca rol oynayır. «Müəssisələr haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda qeyd edilir ki, müəssisə--- mülkiyyət formasından aslı olmayaraq bu qanuna müvafiq yaradılan və ictimai tələbatın ödənilməsi və mənfəət alınması məqsədi ilə məhsul istehsal edən və satan, işlər və xidmətlər göstərən hüquqi şəxs olan təsərrüfat subyektidir. Müəssisə təşkilati-hüquqi forması göstərilməklə xüsusi ada malik olur.

Müəssisələr tabe olduqları yuxarı dövlət təşkilatları və tasisçilər tərəfindən işlənib hazırlanmış və təsdiq edilmiş nizamnamə və pasport əsasında fəaliyyət göstərir. Müəssisənin nizamnaməsində onun adı, fəaliyyət predmeti və məqsədi, yerləşdiyi yerin adı və ya poçt nömrəsi, əmlakının yaranma mənbələri və əldə ediləcək mənfəətdən istifadə qaydası, fəaliyyətinin yenidən təşkili və fəaliyyətinə xitam verilməsi şərtləri, müəssisənin nizamnamə fondunun olması və s. göstərilir.

Müəssisənin pasportunda

Müəssisə haqqında ümumi məlumatlar, onun maddi-texniki bazası, yanacaq-enerji ehtiyatları ilə təmin olunma qaydası, struktur bölmələrinin sayı və tərkibi, mədəni-məişət yaşayış fondları haqqında məlumatlar, maliyyə ehtiyatları vəs. göstərilir.

Müəssisələr **istehsal-texniki vəhdətləklə, təşkilati-inzibati eyniliklə və istehsal-operativ müstəqilliyi** ilə xarakterizə olunur.

İstehsal-texniki vəhdətlik

Müəssisənin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin məqsədinə və buraxılacaq məhsulların xarakterinə uyğun olan iş şəraitini, maşın və avadanlıqlar sistemini əhatə edir. Müəssisənin istehsal-texniki vəhdətliyi vahid texniki sənədləşdirmə sisteminin və onun bütün istehsal bölmələri üçün ümumi olan texniki siyasətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Müəssisənin istehsal-texniki vəhdətliyini xarakterizə edən digər mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, həmin müəssisənin sex və istehsal sahələrində eyni cinsli texnoloji proseslər tətbiq olunur və bunların əsasında müəssisənin bölmələrində eyni məhsulun ya müxtəlif növləri, yaxud müxtəlif ölçülü hissələri hazırlanır. İstehsal-texniki vəhdətlik, habelə müəssisənin material-texniki bazası ilə də müəyyən edilir.

Təşkilati-inzibati vəhdətlik

O deməkdir ki, müəssisələr birləşmiş işçi kollektivi həmin müəssisəni idarə edən vahid bir rəhbərə tabedir və öz işini tapşırıqlar, sifarişlər və bağlanmış müqavilələr əsasında sərbəst sürətdə qurur.

İqtisadi vəhdətlik

müəssisənin istehsal, maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin vəhdətliyini nəzərdə tutur. Başqa sözlə, iqtisadi vəhdətlik o deməkdir ki, eyni sənaye sahəsinə mənsub olan müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri eyni göstəricilər sistemi ilə xarakterizə olunur.

Müəssisələr bu göstərilən əlamətlərə görə bir-birindən fərqləndirilir, bu və ya digər sənaye sahəsinə aid edilir.

Bundan başqa, müəssisələr hazırladıqları məhsulların iqtisadi təyinatından, növündən, xarakterindən, texnika ilə təminatlanma dərəcəsi, üsulundan və formasından, mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması dərəcəsi, aslı olaraq bir-birindən fərqləndirilir. Lakin, müəssisələrin belə fərqləndirici cəhətlərinə baxmayaraq onlar öz ictimai və iqtisadi xarakterlərinə görə eyni tiplidirlər. Çünki, onların hamısı “Müəssisələr haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Sənaye müəssisələri yaradılarkən onların qarşısında konkret vəzifələr qoyulur.

Ən az xərclə daha yüksək nəticələr əldə etmək;

Buraxılan məhsulların keyfiyyətini müntəzəm surətdə yaxşılaşdırmaq və onun rəqabət qabiliyyətini artırmaq, yeni növ məhsulların işlənilib hazırlanmasını və mənimlənilməsini təmin etmək;

İstehsalın texnika ilə təminatı səviyyəsinin yüksəldilməsi əsasında məhsuldarlığının yüksəldilməsinə və fond veriminin artırılmasına nail olmaq;

Elmi cəhətdən əsaslandırılmış norma və normativləri işləyib hazırlamaq, lazım gələrsə onlara yenidən baxmaq və normallaşdırma işlərini təkmilləşdirmək, materialın sərf normalarını işləyib hazırlayarkən mütərəqqi üsullardan istifadə etmək;

Dövlət tapşırıqlarının və istehlakçıların sifarişlərini vaxtında və tələb olunan həcmdə, çeşiddə və keyfiyyətdə yerinə yetirilməsini təmin edən təşkilati-texniki tədbirləri işləyib hazırlamaq və onların yerinə yetirilməsini təmin etmək;

Əmək kollektivinin sosial inkişafını təmin edən sosial yönümlü təşkilati-texniki və iqtisadi tədbirləri işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək;

Müəssisənin və onun ayrı-ayrı istehsal bölmələrinin ahəngdar işini təşkil etməklə istehsalın rentabelliğini təmin etmək, maddi-enerji, əmək və maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə etməklə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınmasına nail olmaq.

Yuxarıda göstərilənlər vəzifələrin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə müəssisə aşağıdakıları təmin etməlidir:

İstehsalın inkişafı və səmərəliliyinin yüksəldilməsini, onun hərtərəfli intensivləşdirilməsini, elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsini, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini və mənfəətinin artırılmasını;

Əmək kollektivinin sosial inkişafını, muasir maddi-texniki bazanın formalaşdırılmasını, yüksək məhsuldar əmək üçün əlverişli imkanlar yaradılmasını, əməyə və sosial ədalətə görə bölgü prinsiplərinin ardıcıl həyata keçirilməsini, insanı əhatə edən təbii mühitin qorunmasını və yaxşılaşdırılmasını;

İdarəetmənin iqtisadi metodlarının gücləndirilməsini, demokratik əsasların genişləndirilməsini və əmək kollektivinin özünü idarəsinin təmin olunmasını;

İstehsalın genişləndirilməsini və onun texniki səviyyəsinin yüksəldilməsini, buraxılan məhsulun təzələnməsini və alıcılıq qabiliyyətinin artırılmasını, ən yeni elmi-texniki nəəliyyətlərin tətbiqini.

MÜƏSSİSƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ TƏSNİFATI

Sənayenin müxtəlif sahələrində istehsal prosesləri və onların həyata keçirilməsi şəraiti, üsulu və texnologiyası bir-birindən fərqləndiyinə görə müəssisə miqyasında istehsalın təşkilində də müəyyən fərqləndirici cəhətlər vardır. Odur ki, sənaye müəssisələrinin xarakterik cəhətlərini nəzərə alaraq onların hazırladıqları məhsulun iqtisadi təyinatında, istehsal etdikləri xammal və materialların xarakterinə, il ərzində işləmə müddətinə, miqyasına, ixtisaslaşdırma dərəcəsinə, istehsal mərhələlərini əhatə etməsinə, istehsalına təşkili tipinə və üsullarına, mexanikləşdirmə və avtomatlaşdırma dərəcəsinə, mülkəyyət mənsubiyyətinə görə təsnifləşdirmək lazım gəlir

Buraxılan məhsulun iqtisadi təyinatına görə

bütün sənaye müəssisələri iki əsas qrupa bölünür:

İstehsal vasitələri, o cümlədən istehlak malları istehsalı üçün xammal istehsal edən sənaye müəssisələri;

Bilavasitə istehlak malları istehsal edən sənaye müəssisələri, əsasən istehsal vasitələri buarxan sənaye müəssisələrinə - metallorqiya, energetika, maşınqayırma, kimya sənayesi müəssisələri aiddir. İstehlak malları istehsal edən müəssisələrə misal olaraq qida və yüngül sənaye müəssisələrini göstərmək olar.

İstehsal etdikləri xammal və materialların xarakterinə görə

hasiledici və emaledici sənaye müəssisələri fərqləndirilir. **Hasiledici müəssisələr** təbiətin vermiş olduğu sərvətləri əldə edirlər. Bu növ müəssisələrə misal olaraq neft, qaz, dəmir filizi hasil edən müəssisələri göstərmək olar. **Emal edici** müəssisələr əldə edilmiş xammalları emal prosesindən keçirərək, onların forma və ölçülərini dəyişir və istehlakçıların tələbatını ödəyən şəkllə salır. Emal edici müəssisələrə misal olaraq neftayırma, balıq emalı zavodlarını göstərmək olar.

**İl ərzində işləmə müddətlərinə görə -
müəssisələr 3 qrupa ayrılır:**

Bütün il boyu fasiləsiz işləyən (domna və s.)

Bütün il boyu fasiləli işləyən (maşınqayırma zavodu)

Mövsümü işləyən (şəkər, konserv və s.)

Miqyasına görə - sənaye müəssisələri 3 qrupa bölünür:

İri miqyaslı

Orta miqyaslı

Kiçik miqyaslı

Son illərə kimi Azərbaycan
Respublikasında bütün sənaye
müəssisələrinin ~60-70 %-i iri və orta
müəssisələr təşkil edirdi. Hazırda isə
onların sayı xeyli azaldılmış və bütün
müəssisələrin ~55-60 %-ni kiçik
müəssisələr təşkil edir.

İxtisaslaşdırılması dərəcəsinə görə

```
graph TD; A[İxtisaslaşdırılması dərəcəsinə görə] --> B[İxtisaslaşdırılmış müəssisələr]; A --> C[universal müəssisələr]; A --> D[qarışıq müəssisələr];
```

İxtisaslaşdırılmış
müəssisələr

universal
müəssisələr

qarışıq
müəssisələr

İstehsal mərhələsini əhatə etməsinə görə - **sənaye müəssisələri 3 qrupa ayrılır**

Məhsulun hazırlanmasının bir mərhələsini əhatə edən sənaye müəssisələri. Belə müəssisələrə misal olaraq metal əritmə, şin, porşen, diyircək, karbürator kimi məmulatlar istehsal edən zavodları göstərmək olar;

İstehsalın iki və ya daha çox mərhələsini əhatə edən sənaye müəssisələri. Bu növ müəssisələrə misal olaraq əyirici, toxucu sexləri olan toxuculuq fabriklərini göstərmək olar;

Məhsulun hazırlanmasının bütün mərhələlərini əhatə edən müəssisələr. Belə müəssisələr misal olaraq avtomobil, traktor, soyuducu və digər bu kimi tamamlanmış məmulatlar istehsal edən müəssisələri göstərmək olar.

İstehsalın təşkili tipinə görə sənaye müəssisələri 3 cür olurlar

kütləvi

seriyalı

fərdi.

Kütləvi istehsal tipli **müəssisələrdə**

çoxlu miqdarda yekcins və daima
təkrarlanan məhsullar istehsal edilir.

Seriyalı istehsal tipli müəssisələrdə

Məhsullar müəyyən seriyalarla buraxılır və onlar müəyyən dövrlərdən bir təkrarlanır. Məhsulların sənaye miqyası nomenklaturası və ixtisaslaşdırılması səviyyəsindən aslı olaraq seriyalı istehsal tipli sənaye müəssisələri özləri də 3 cür olur: kiçik seriyalı, orta seriyalı və iri seriyalı sənaye müəssisələri

Fərdi istehsal tipli sənaye **müəssisələrində**

Geniş nomenklaturada və çox hallarda onların istehsalı təkrarlanmayan məhsullar istehsal edilir.

İstehsalın təşkili üsuluna görə

```
graph TD; A[İstehsalın təşkili üsuluna görə] --> B[Fərdi istehsal üsuluna]; A --> C[dəstəli istehsal üsuluna]; A --> D[axınlı istehsal üsuluna];
```

Fərdi
istehsal
üsuluna

dəstəli
istehsal
üsuluna

axınlı
istehsal
üsuluna

İstehsalın mexanikləşdirilməsi və
avtomatlaşdırılması dərəcəsinə görə - sənaye
müəssisələri 3 cür olur:

Qismən mexanikləşdirilmiş;
Kompleks mexanikləşdirilmiş;
Avtomatlaşdırılmış.

Mülkiyyət mənsubiyyətinə görə - sənaye müəssisələri 3 qrupda olur:

Kollektiv mülkiyyətə əsaslanan sənaye müəssisələri. Belə müəssisələrə səhmdar cəmiyyətini misal göstərmək olar.

Vətəndaşların şəxsi mülkiyyətinə əsaslanan sənaye müəssisələri. Belə müəssisələri fərdi və ailə müəssisələrini misal göstərmək olar.

Dövlət mülkiyyətinə əsaslanan sənaye müəssisələri. Belə müəssisələr isə hələlik əksəriyyət təşkil edir və onlar sayı özəlləşdirmə prosesinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq, günbəgün azalır.

MÜƏSSISƏNİN QURULUŞU VƏ ONU MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏR

Məlumdur ki, müəssisə bir-biri ilə qarşılıqlı bağlı olan müxtəlif bölmələrdən: sexlərdən, istehsal sahələrindən, briqadalardan və ayrı-ayrı iş yerlərindən ibarətdir. Müəssisənin quruluşu onun tərkibinə daxil olan ayrı-ayrı bölmələr arasındakı kəmiyyət nisbətini ifadə edir. Ümumiyyətlə, müəssisənin iki növ quruluşunu: ümumi və istehsal quruluşunu fərqləndirirlər.

Müəssisənin ümumi quruluşu – dedikdə, onun tərkibinə daxil olan həmin istehsal, həm də qeyri istehsal sahələri arasındakı kəmiyyət nisbətləri nəzərdə tutulur. Müəssisənin istehsal quruluşu dedikdə isə yalnız istehsal bölmələri arasındakı kəmiyyət nisbəti başa düşülür. Müəssisənin quruluşu onun tabe olduğu yuxarı dövlət orqanı tərəfindən, müəssisə daxili bölmələrin quruluşu isə müəssisənin özü tərəfindən müəyyən edilir. Müəssisənin istehsal quruluşu ictimai əmək bölgüsünün, əsas istehsalın differensiyallaşdırılması və ixtisaslaşdırılmasının dərəcəsini əks etdirir. O, istehsal bölmələri arasındakı nisbətlər və qarşılıqlı əlaqələr, sexlər və istehsal sahələri arasında ictimai əmək bölgüsü, müəssisənin məhsul buraxmasında onların rolu haqqında muhakimə yütürməyə imkan verir.

Müəssisənin istehsal quruluşunun formalaşması mürəkkəb prosesdir və o, çoxsaylı iqtisadi, təşkilati və texniki amillərin təsiri altında baş verir. Müəssisənin istehsal quruluşuna istehsalın həcmi, mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması dərəcəsi, istehlak olunan xammal və materialların növü, çeşidi və xarakteri, məhsulun hazırlanmasında istifadə olunan maşın və avadanlıqların sayı, tərkibi və yaşı, istehsala texniki xidmətin təşkili səviyyəsi, buraxılan məhsulların xarakteri və hazırlanma texnologiyası və s. amillər təsir göstərir.

İstehsalın həcmi – artıqca müəssisənin tərkibindəki həm əsas istehsal, həm qeyri istehsal bölmələrin sayı, tərkibi, ölçüsü və onlarda çalışan işçilərin miqdarı da artır ki, bütün bunlar da mürəkkəb istehsal quruluşunun olmasını tələb edir.

Məlumdur ki, yüksək ixtisaslaşdırılmış və kooperativləşdirilmiş müəssisələrdə istehsal quruluşu, universal müəssisələrdə olduğundan çox sadə olur. Bu onunla izah edilir ki, ixtisaslaşdırılmış müəssisələrdə bir çox hissə və qovşaqlar, həmçinin yarımfabrikatlar və komplektləşdirici mamullar kənardan alındığına görə onların müəssisədə hazırlanmasına ehtiyac qalmır və bu da müəssisənin bölmələrinin sayının azaltmağa, deməli müəssisənin istehsal quruluşunu sadələşdirməyə imkan verir.

Məhsulun nomenklaturu – az olduqda müəssisənin istehsal quruluşu sadə, çox olduqda isə mürəkkəb olur. Belə ki, məhsulun nomenklaturu çox olduqda əlavə sex və istehsal sahələrinin yaradılması, onlara xidmət edilməsi zərurəti meydana çıxır.

İstehlak olunan xammal və materialın növü, çeşidi – müəssisənin istehsal quruluşuna dolayı yolla təsir edir. Məsələn, xammal və materialların ölçüsü və forması ambar təsərrüfatının sayına və tərkibinə, nəqliyyat vasitələrinin növlərinə təsir göstərir, yeni istehlak olunan xammal və materialların növünün çox olması və çeşidinin genişliyi müəssisənin istehsal quruluşunu mürəkkəbləşdirir.

Təcrübə göstərir ki, müəssisənin avadanlıq parkında işçi maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisi artdıqca təmir işlərinin həcmi də artır ki bu təmir sexlərinin sayının artmasına və deməli müəssisənin ümumi quruluşunun mürəkkəbləşməsinə səbəb olur.

İstehsala texniki xidmətin təşkili səviyyəsi – yüksək olarsa, yəni istehsala texniki xidmət ixtisaslaşdırılmış müəssisələr, sexlər və briqadalar tərəfindən həyata keçirilərsə, onda müəssisədə köməkçi və xidmətedici sex və təsərrüfatların sayı azalır. Belə bir tədbirin həyata keçirilməsi müəssisənin istehsal quruluşunun sadələşdirilməsinə imkan verir.

Məhsulun xarakteri və onun hazırlanması texnologiyası – nə qədər mürəkkəb və çətin olarsa onda müəssisədə əlavə bölmələrin yaradılması zərurəti yaranır ki, bu da müəssisənin istehsal quruluşunu mürəkkəbləşdirir.